

**NOU CONJUNT D'ART
RUPESTRE
POSTPALEOLÍTIC A
MOIXENT
(VALÈNCIA):
L'ABRIC DEL
BARRANC
DE LES COVES DE
LES ALCUSSES¹**

Mª FRANCIA GALIANA *
AGUSTÍ RIBERA **
PALMIRA TORREGROSA *

*L'arquer governa
el noble vol harmònic
de la sageta.
Fidel al temps, retorno
al meu callat origen.
Salvador Espriu
"Retorn". Les Hores.*

Des del començament de la dècada passada en què es feren els primers descobriments i estudis d'art rupestre a Moixent (Hernández, C.E.C., 1984), les recerques, la localització de noves estacions i la publicació d'estudis per part de diferents equips s'han anat succeint fins avui (Aparicio, Beltrán, Boronat, 1988; Ribera, Galiana, Torregrosa, Llin, 1996).

Amb aquest treball volem contribuir a enriquir aquest panorama de l'art rupestre, especialment fètil a Moixent,

Al registre de l'art rupestre postpaleolític de l'arc mediterrani de la península Ibèrica s'afegeix un nou conjunt pictòric, situat a la conca del riu Albaida (València). Hi figuren dos arquers que destaquen pel grau de naturalisme, inusual en el context artístic de la zona, i per l'actitud de marxa compassada que suggereix la representació d'una formació d'arquers en fila.

Se añade al registro del arte rupestre postpaleolítico del arco mediterráneo de la Península Ibérica, un nuevo conjunto pictórico situado en la cuenca del río de Albaida (Valencia). En él figuran dos arqueros que destacan por su grado de naturalismo, inusual en el contexto artístico de la zona, y por su actitud de marcha acompasada que sugiere la representación de una formación de arqueros en fila.

Un nouveau abri peint, situé dans la Vallée d'Albaida (Valence), s'ajoute à l'art rupestre postpaléolithique de l'arc méditerranéen de la Péninsule Ibérique. Il y figure deux archers qui se distinguent du à leur grade de naturalisme, inusuel dans le contexte artistique de la zone, et à leur attitude de marche compassée qui suggère la représentation d'une formation d'archers en file.

amb diverses estacions i manifestacions de l'art llevantí i esquemàtic.

Les primeres notícies de l'existència d'aquestes pintures ens foren comunicades fa alguns anys per un grup de col·laboradors habituals del Museu Arqueològic d'Ontinyent² i les vam poder visitar en algunes ocasions des de 1994. En comprovar que les pintures tenien un cert interès vam sol·licitar l'autorització preceptiva i tot seguit realitzàrem els treballs de camp i documentació d'aquesta nova estació d'art rupestre.

EL LLOC

La situació i les característiques

L'anomenat barranc de les Coves de les Alcusses³ està situat a la partida de les Alcusses, a uns 15 quilòmetres a l'oest d'Ontinyent, al terme municipal de Moixent (fig. 1). Les seues coordenades UTM són 30SXH919997, les geogràfiques 0°, 47', 28"/ 38°, 49', 22" i la seua altura sobre el nivell del mar és de 520 metres⁴. Es tracta d'un barranc calcari –calcàries cretàiques del senonià-santo-

* Universitat d'Alacant

** Servei d'Arqueologia d'Ontinyent

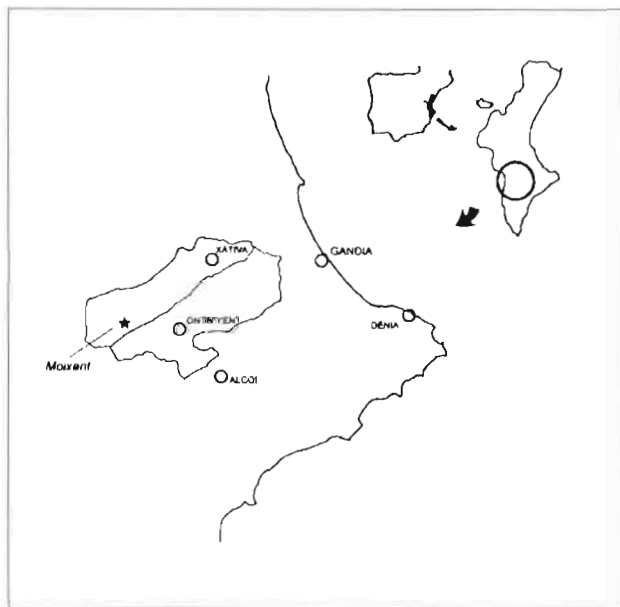
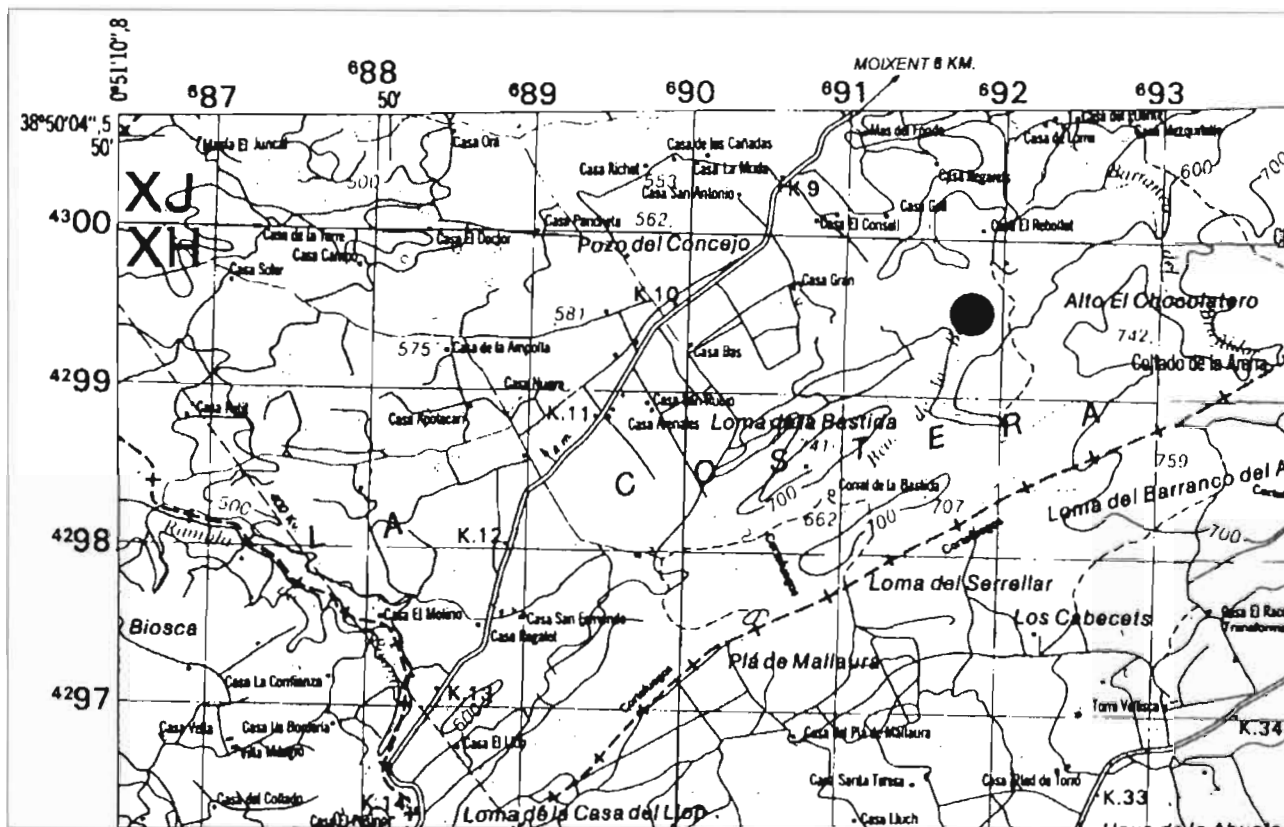

Figura 1: Situació del barranc de les Coves de les Alcusses.

nià⁵– situat a l' ombria, amb vegetació densa de pinar, arbustiva i matollar (làm. I).

Es tracta d'un dels barrancs de major entitat de la zona, per on drena un gran sector de la part occidental de la serra Grossa, que desguassa al riu Cànyoles, afluent de l'Albaida i del Xúquer.

La relativa amplitud i transitabilitat del barranc degué servir de via de pas –secundària– i/o de referència per al trànsit de persones i animals a través del temps,

entre la vall del Cànyoles i la zona dels Alforins –al sud–, si més no⁶.

L'abric o balma 1 on s'han detectat les pintures es troba al marge dret del barranc, en un lloc on aquest s'estreix i s'encaixa, poc abans d'obrir-se a la zona de terres planes i actualment conreades. S'obri en una terrassa situada a uns 15 metres per damunt la llera i molt pròxima a ella. És un gran abric d'uns 12-20 metres de llarg per uns 2,5 metres de profunditat, d'una alçada variable entre 1 i 3 metres. Obert cap al ponent, té el sòl en pendent i net de sedimentació (fig. 2).

A l'abric hem diferenciat tres panys, en funció de l'agrupament de les figures, disposats de nord a sud.

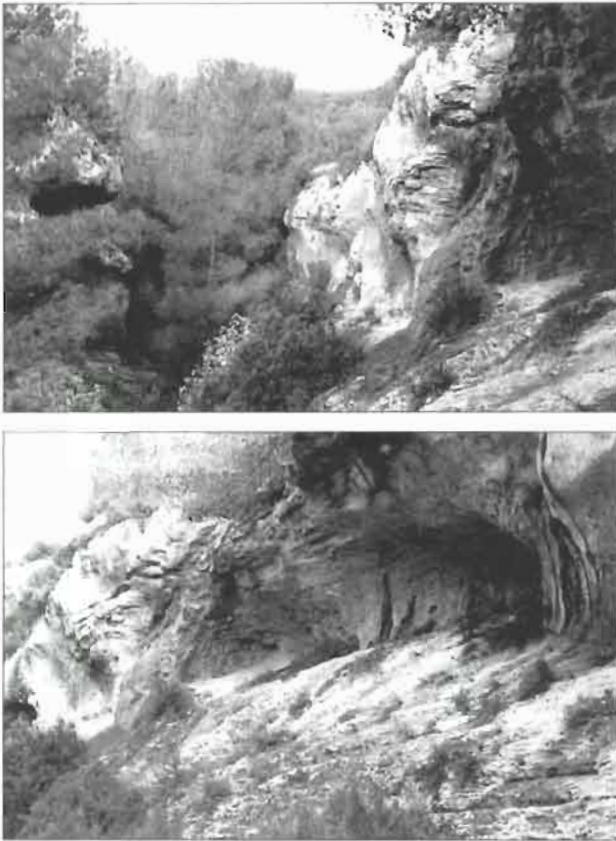
La roca suport, molt rugosa, presenta nombrosos descrostats, fissures, colades calcítiques, intensos fumats a conseqüència de l'acció del foc, així com líquens, plantes i nius d'insectes.

LES FIGURES

PANY 1 (fig. 3; làm. II)

Ubicat a la zona septentrional de l'abric, ocupa un breu espai de la paret rocosa, entre 65 i 80 centímetres del sòl. Les pintures se situen en un ressalt escalonat i en una superfície relativament plana. Estan afectades per un vel calcític, per un fort corriment de la pintura i per la pèrdua de pigmentació.

Figura 1.1. Arquer en actitud de marxa cap a l'esquerra. L'estat de degradació de la figura ens impedeix

Làmina 1: Vista de l'abric.

realitzar una descripció exacta de les seues faccions morfosomàtiques. El cap, aparentment ovalat, té un descrotat. De les extremitats superiors només es conserva un braç, alçat i flexionat, i algunes restes de l'altre. Del tronc es conserven restes de pigment que ens permeten considerar que és allargat. De les extremitats inferiors es distingeixen molt bé les natges pronunciades, mentre que les cames són difícils de precisar a causa del corriment i la pèrdua de pintura.

En la mà esquerra subjecta la vareta de l'arc i les tiges de les fletxes en posició vertical. Ambdós elements són representats mitjançant un traç molt fi, ben definit i conservat. L'arc, relativament petit respecte a la figura, és simple i convex, del subtípus 1 (Galiana, 1985: 74). Presenta una vareta amb corba, quasi semicircular, i una corda rectilínia que la subjecta per ambdós extrems. Els caps del bordó queden més amunt del final de la vareta. Du tres fletxes, una de les quals té l'extrem inferior més gros i l'altra presenta un petit traç oblic al terç inferior.

La figura, de 13,15 centímetres d'alçada, presenta el cap, les extremitats superiors i el tronc de front i les natges i les cames de perfil.

Tècnica: tinta plana i traç fi.

Color: M. 10R 3/4.

Figura 1.2. Arquer en actitud de marxa cap a l'esquerra. El seu estat de conservació permet una lectura

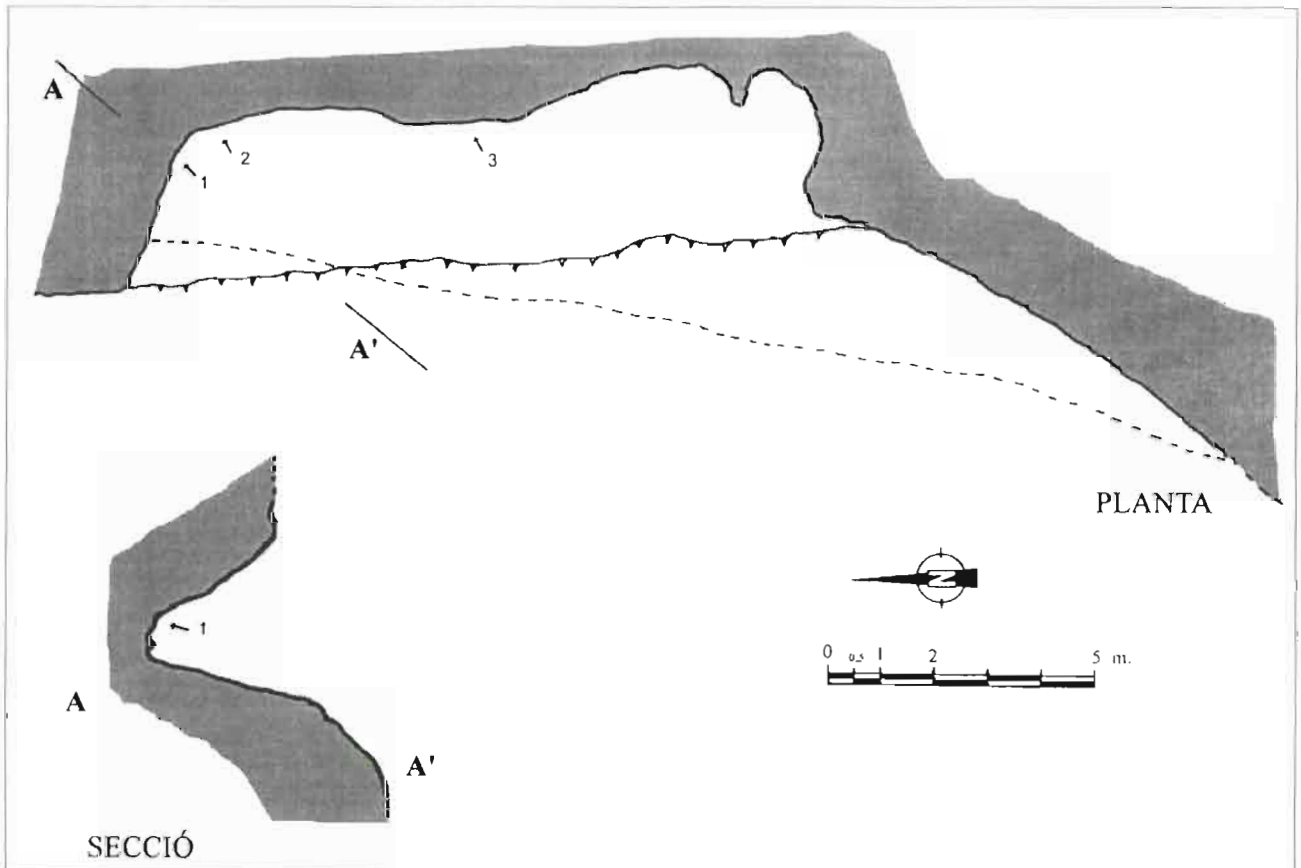
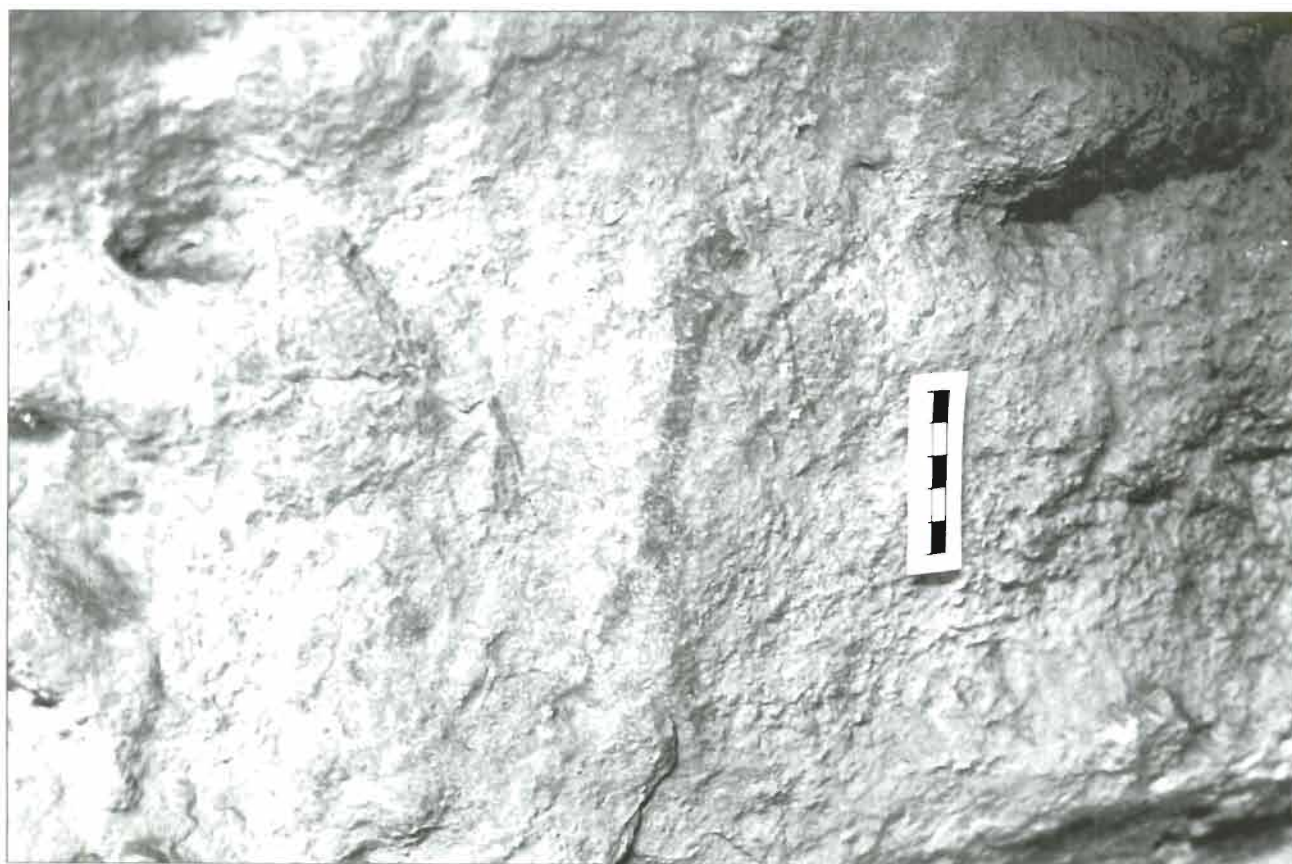
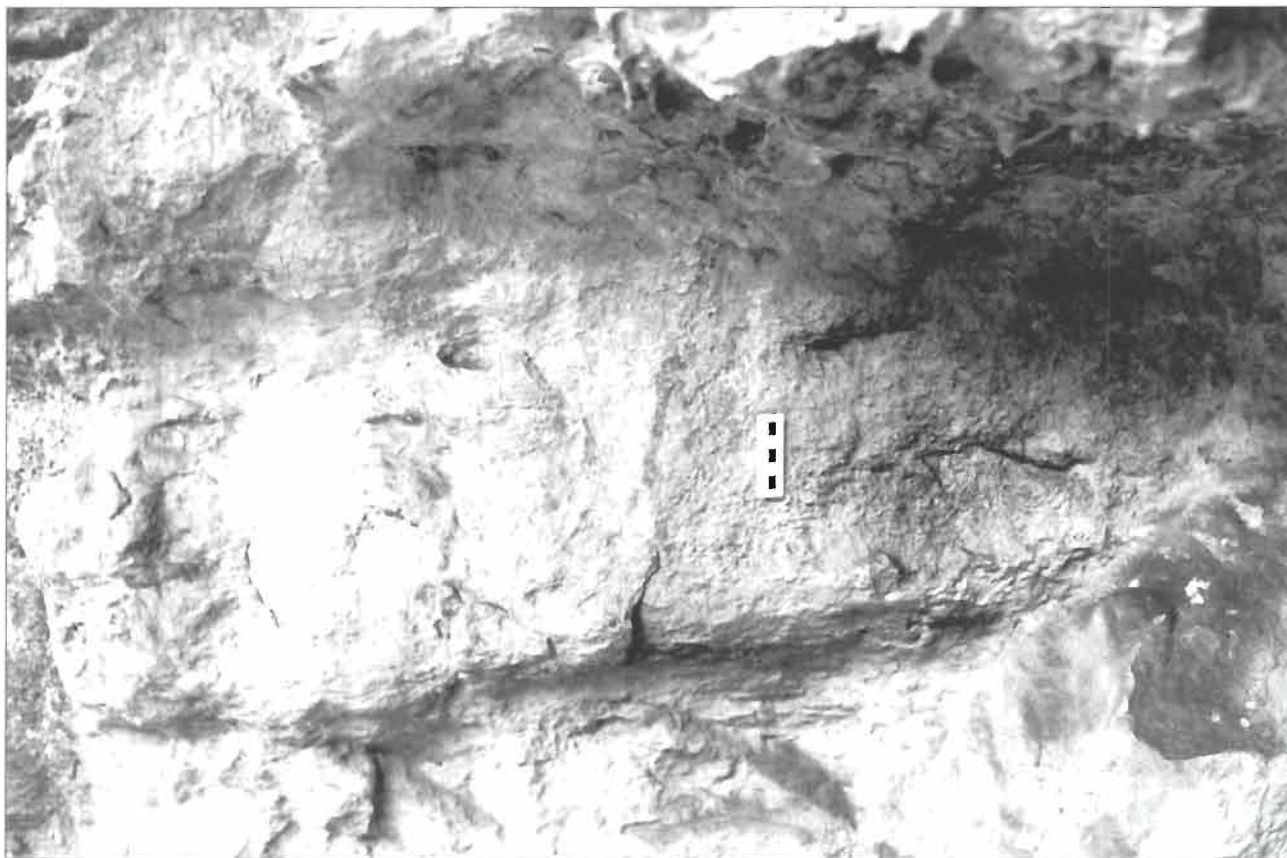

Figura 2: Planta i secció de l'abric del barranc de les Coves de les Alcusses.

Figura 3: Pany 1

Làmina II: Pany I

quasi completa de la figura. El cap és cordiforme i en la part lateral dreta té un descrostat que impedeix apreciar el contacte entre el cabell i el coll. Presenta el braç esquerre alçat i doblegat i sosté l'arc i el feix de sagetes. El braç dret, del qual només es conserva l'empremta del pigment, està representat en ansa. El tronc és allargat i el tòrax triangular. En les extremitats inferiors, les natges estan molt marcades i les cames, obertes, no tenen la musculatura marcada. Aquesta zona inferior de la figura també es veu afectada per la pèrdua de pintura.

De la mateixa manera que l'arquer anterior, en la mà esquerra subjecta la vareta de l'arc i les tiges de les fletxes. Igualment, l'arc és simple i convex, del subtipus I, petit en relació al cos. Du tres fletxes, dues de les quals acaben engrossint-se a l'extrem inferior. En aquesta zona s'observa un petit descrostat i un lleuger corriment de la pintura.

L'arquer, de 15,5 centímetres d'alçada, està representat amb el cap, els braços i el tronc de front i amb les natges i les cames de perfil, però li falten els peus.

Tècnica: tinta plana i traç fi.

Color: M. 10R 3/4

PANY 2 (fig. 4; lám. III)

Situat al sostre, aproximadament a un metre del pany i a 1,30 metres del sòl. El motiu pintat apareix en una zona enfonsada i rugosa de la roca.

Figura 2.1. Traç rectilini de vores irregulars, en bon estat de conservació. La figura fa 5 centímetres de llargària.

Tècnica: tinta plana.

Color: M. 10R 4/8

PANY 3 (fig. 5)

Localitzat a la part central de l'abric, a uns 4 metres del pany 1 i a 1,60 metres del sòl. Les pintures, molt perdudes, se situen sobre un suport rugós afectat per descrostats, vels calcítics i oxidacions de la roca.

Figura 3.1. Es tracta de dues restes de pintura que formen dos traços en angle, quasi recte, amb els extrems inferiors arrodonits. Estan afectats per descrostats i corriment de pigment. El traç de la part de dalt es fa més gros a l'extrem superior. Sembla que s'insinuen dos peus que s'adrecen obliquament cap avall.

Tècnica: tinta plana.

Color: M. 10R 3/4

Figura 3.2. Restes de pintura, sense forma determinada, que es disposen de manera vertical sobre el suport. Es veuen afectades també per nombrosos descrostats i per la pèrdua de pigmentació.

Tècnica: tinta plana

Color: M. 10R 3/4

LA VALORACIÓ

L'anàlisi morfològica

Els dos arquers representats a l'abric del barranc de les Coves de les Alcusses formen una composició aïllada, ja que al seu voltant no s'ha detectat cap altra figura, encara que no descartem la possibilitat que n'hi haguera.

Les dues figures humanes tenen les mateixes característiques. Encara que una d'elles es troba en mal estat de conservació, considerem que hi ha prou indicis per a afirmar que són còpies. Presenten trets semblants en el tronc, molt allargat, el tòrax triangular, les natges pronunciades i el braç flexionat cap amunt. Els caps tenen actualment una morfologia diferent. Destaca el de la fig. 1.2, definit com a cap piriforme o cordiforme i considerat com la representació d'una cabellera curta. En conjunt, es pot dir que les dues figures tenen trets naturalistes.

Els arcs i les sagetes també presenten aspectes semblants. Els arcs són simples i convexos, del subtipus I (Galiana, 1985: 74). Les cordes subjecten els dos extrems de les varetes abans del seu acabament, segurament lligades a escotadures. En la fig. 1.2 l'extrem superior de la vareta és lleugerament còncau i no segueix la línia natural convexa. Açò pot significar que el pintor va resoldre la falta d'espai a l'hora de pintar les sagetes de dues maneres possibles: o bé corbant la vareta de forma anòmala o bé no pintant-la i el que es reflecteix és una fletxa. Tot i això, en observar detingudament la roca, no detectem cap indicatiu de pintura que poguera relacionar-se amb l'extrem de la vareta convexa. Mentrestant, la vareta en l'altra figura està perfectament representada. L'arc de la fig. 1.1 fa 7,6 centímetres i el de la fig. 1.2 en fa 8,1, unes dimensions mitjanes en relació amb l'estatura dels arquers.

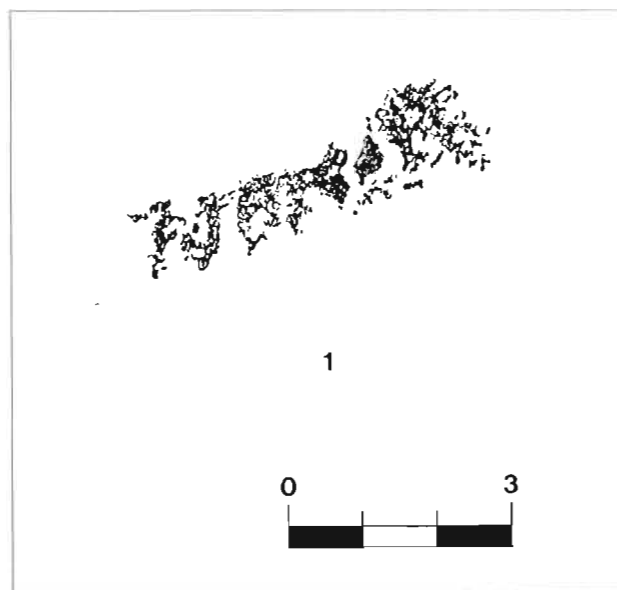
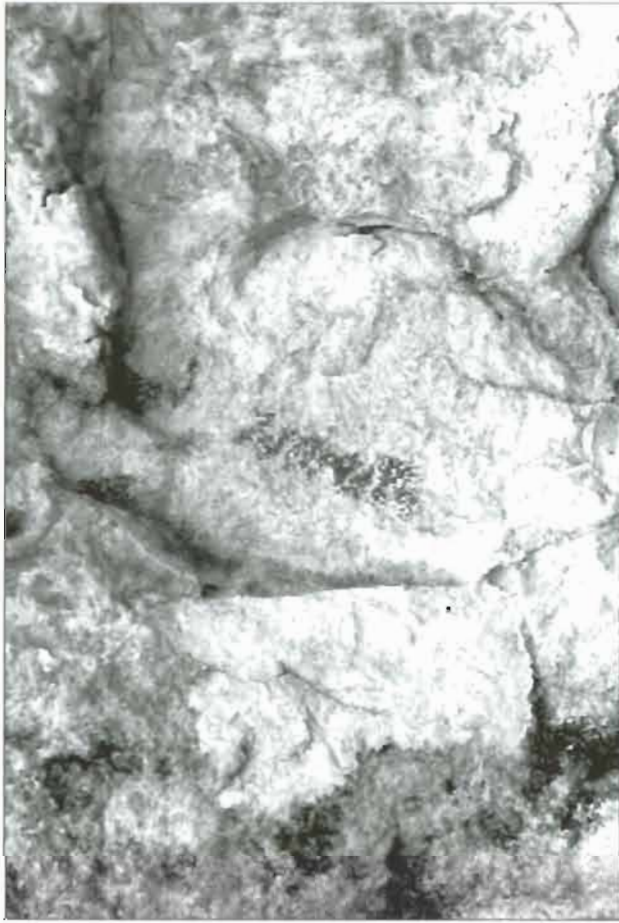

Figura 4: Pany 2

Làmina III: Pany 2, traç de 5 cm de llarg.

Els feixos de sagetes estan formats, en cada cas, per almenys tres sagetes. En la fig. 1.1 algunes tenen engrossit tant l'extrem superior com l'inferior. En la fig. 1.2 l'engrossiment remata la part inferior. Les mesures de les fletxes són variades i oscil·len entre els 6 i 6,5 centímetres de llargària.

L'anàlisi d'actitud

Els dos arquers tenen la mateixa posició i actitud: estan representats amb el cap, el tronc i les extremitats superiors de front i amb les natges i les cames de perfil. La seua actitud és de marxa cap a l'esquerra, amb el braç esquerre flexionat i alçat, amb el qual sosté les seues armes, i amb el braç dret en ansa. Encara que la fig. 1.1 no conserva el braç en ansa, la resta de pintura que s'entreveu a la dreta sembla indicar-ne la presència.

Pel que fa a la manera de portar l'arc i el feix de sagetes, és curiós observar que estan lleugerament alçats cap arrere, en una clara postura d'exhibició.

L'actitud de marxa dels dos arquers ve determinada per l'angle d'obertura de les cames. Aquesta ens suggereix un pas pausat i compassat. D'altra banda, la manera de descansar el braç dret en la cintura, també ens indica una actitud de marxa reposada. Per totes aquestes característiques sembla que els arquers formen part d'una des-

filada, ja que tots dos estan en actitud de marxar en ordre i formació.

La contextualització dels arquers del barranc de les Coves de les Alcusses en l'art rupestre llewantí

Per a establir comparacions amb altres figures humanes de l'art rupestre llewantí hem tingut en compte unes característiques que són significatives en la morfologia i actitud de les nostres figures. Per això, hem fixat uns criteris que corresponen a la nomenclatura de la taula 1 (fig. 6).

1. Cap cordiforme o piriforme
2. Natges pronunciades
  - 2a. Tronc triangular
  - 2b. Altres tronc
3. Braç flexionat i alçat subjectant l'arc i el feix de sagetes
  - 3e. Esquerre
  - 3d. Dret
4. Braç en ansa
  - 4e. Esquerre
  - 4d. Dret
5. Marxa compassada

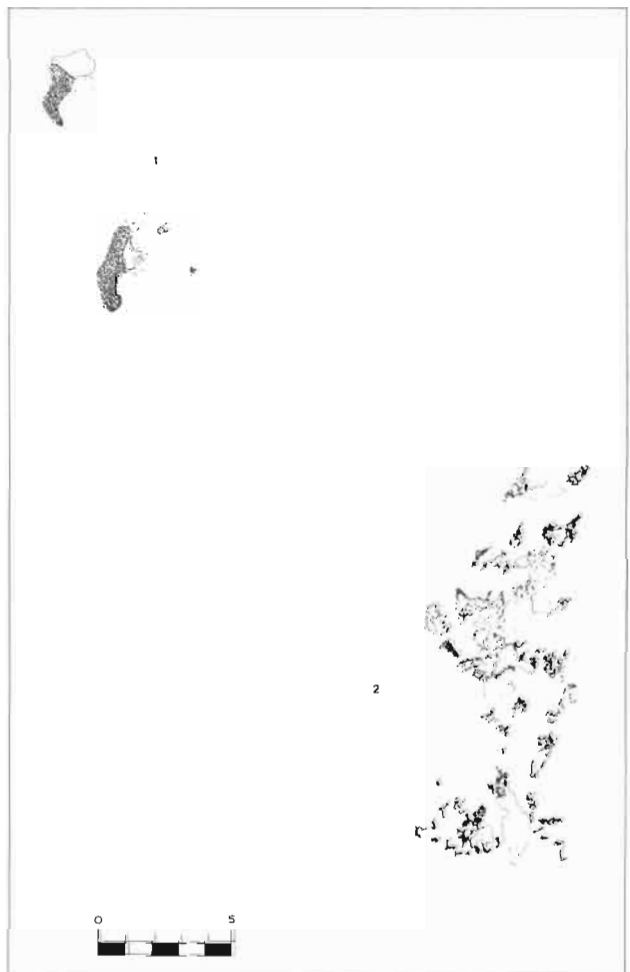

Figura 5: Pany 3

TAULA 1

Conjunt	cm	1	2a	2b	3i	3d	4i	4d	5	7i	7d		
B. de les Coves (fig. 7: 1)	15,5	X	X		X		X		X				
Racó d'en Perdigó (fig. 7: 2)	10		X				X 8				X 9		
El Arquero (fig. 7: 3)	23	X	X					X 10	X 11				
El Civil (fig. 7: 4)	21,4*		X						X				
Montllor (fig. 7: 5)	sense	X		X				X	X 13				
La Araña 14 (fig. 7: 6)	10		X				X						
Tortosilla (fig. 7: 7)	24,5		X					X 15	X				
Hoz de Vicente (fig. 7: 8)	49*	X	X					X		X 16			
La Sarga (fig. 7: 9)	17	X		X	X 17								
La Sarga (fig. 7: 10)	11,5*			X		X 18							
La Sarga (fig. 7: 11)	25		X		X 19								
La Catxupa 20	32	X	X		X 21				X				
La Catxupa	22		X		X 22			X	X				
El Mansano (fig. 7: 12)	12*	X		X		X 23	X		X 24				

* figures incompletes

Figura 6: Taula 1. Comparacions amb altres figures humanes de l'art rupestre llevantí.

6. Braç flexionat i alçat sense objectes
  - 6e. Esquerre
  - 6d. Dret
7. Braç flexionat i alçat subjectant l'arc
  - 7e. Esquerre
  - 7d. Dret
8. Braç flexionat i alçat subjectant les sagetes
  - 8e. Esquerre
  - 8d. Dret

Les figures representades (fig. 7) en la taula 1 reuneixen algunes característiques que defineixen els arquers del barranc de les Coves. Tot i això, la semblança és molt relativa i és difícil trobar figures que presenten els mateixos trets morfosomàtics i la mateixa actitud i manera de portar l'arc. En el registre de l'art rupestre llevantí s'ha observat que no hi ha cap figura exactament igual, però sí que hi ha algunes semblances que es refereixen bé a la morfologia o bé a l'actitud de marxa compassada i al braç alçat i/o flexionat. Però resulta indicatiu que la manera més comuna de portar l'arc i les sagetes és davant del cos, amb el braç estirat, o transversalment al tronc amb el braç flexionat cap avall. En aquest aspecte l'actitud dels nostres dos arquers és un tant excepcional.

Un tret destacable en les nostres figures és que les natges estan molt marcades, tret que resulta distintiu en les figures humanes femenines, però inusual en les masculines, tal com es reflecteix en la taula 2 (fig. 8). Ací podem observar que aquesta peculiaritat té més presència cap al sud del riu Xúquer i és quasi inexistent al nord del riu de les Coves o de Sant Miquel (fig. 9).

Pel que fa a l'aspecte morfosomàtic, participa de les característiques del naturalisme de la zona geogràfica entre els rius Albaida i Algar. Tot i això, a l'entorn immediat no hi ha constància d'aquest naturalisme a hores d'ara; el més pròxim que es coneix és la figura del Pantanet (Alfafara; fig. 12: 9; Hernández, Ferrer, Català, 1988: 70) a la capçalera del riu Clarià. Hem d'anar fins a la cova

de la Catxupa (Dénia, Hernández, 1989: 49, fotografia; Centre d'Estudis Contestans 1998: 129), a la desembocadura del riu de Xaló i al conjunt de la Sarga (Alcoi, fig. 7: 9-11; Hernández, Ferrer, Català, 1988: 26-28), al riu Serpis, per a trobar arquers semblants als del barranc de les Coves de les Alcusses.

Ja hem indicat en la descripció de les figures que no sembla que hi haja altres figures humanes en el pany 1. Per tant, estem davant d'una parella d'arquers que en aparença no intervenen en una acció cinegètica ni bèl·lica. Aquest aspecte, curiosament reiterat en l'art rupestre llevantí, ha estat tractat per A. Alonso i A. Grimal (1996: 84-85) per als conjunts d'Albacete del Cortijo de Sorbas I i del Barranco Segovia, tots dos a Letur. S'assenyalen altres parelles a Solana de las Covachas III, Torcal de las Bojadillas V (Nerpio), Fuente del Sabuco I i II (Moratalla), port de Penàguila (Penàguila), cova dels Cavalls (Tírig) i cova Remígia (Ares del Maestrat). Aquests autors consideren que aquestes parelles d'arquers realitzen una acció comuna, probablement relacionada amb la caça o amb alguns dels passatges que aquest procés comporta. Hi ha una altra possibilitat d'interpretació en algun d'aquests casos.

L'actitud de marxa compassada, juntament amb la posició del braç alçat amb les armes, són elements que constatem en alguns personatges que curiosament formen parelles o grups de la gran escena ritual de Muriecho L (Colungo-Asque, Osca; fig. 10: 1; Baldellou, 1984-85: 130, fig. 13), en els cinc guerrers de l'abric IX del cingle de la Mola Remígia (Ares del Maestrat, Castelló; fig. 10: 2; Ripoll, 1963, lám. XXV) i en el grup d'arquers del Cortijo de Sorbas I (Letur; fig. 10: 3; Alonso, Grimal, 1996, fig. 2). La postura representada en aquestes figures podria interpretar-se com de marxa en una desfilada en la qual s'exhibeixen les armes. Aquest tipus de composició és molt corrent a la cova Remígia, cavitats III i V (Ares del Maestrat, Castelló; Porcar, Obermaier, Breuil, 1935, lám. XII i XLII) i en altres con-

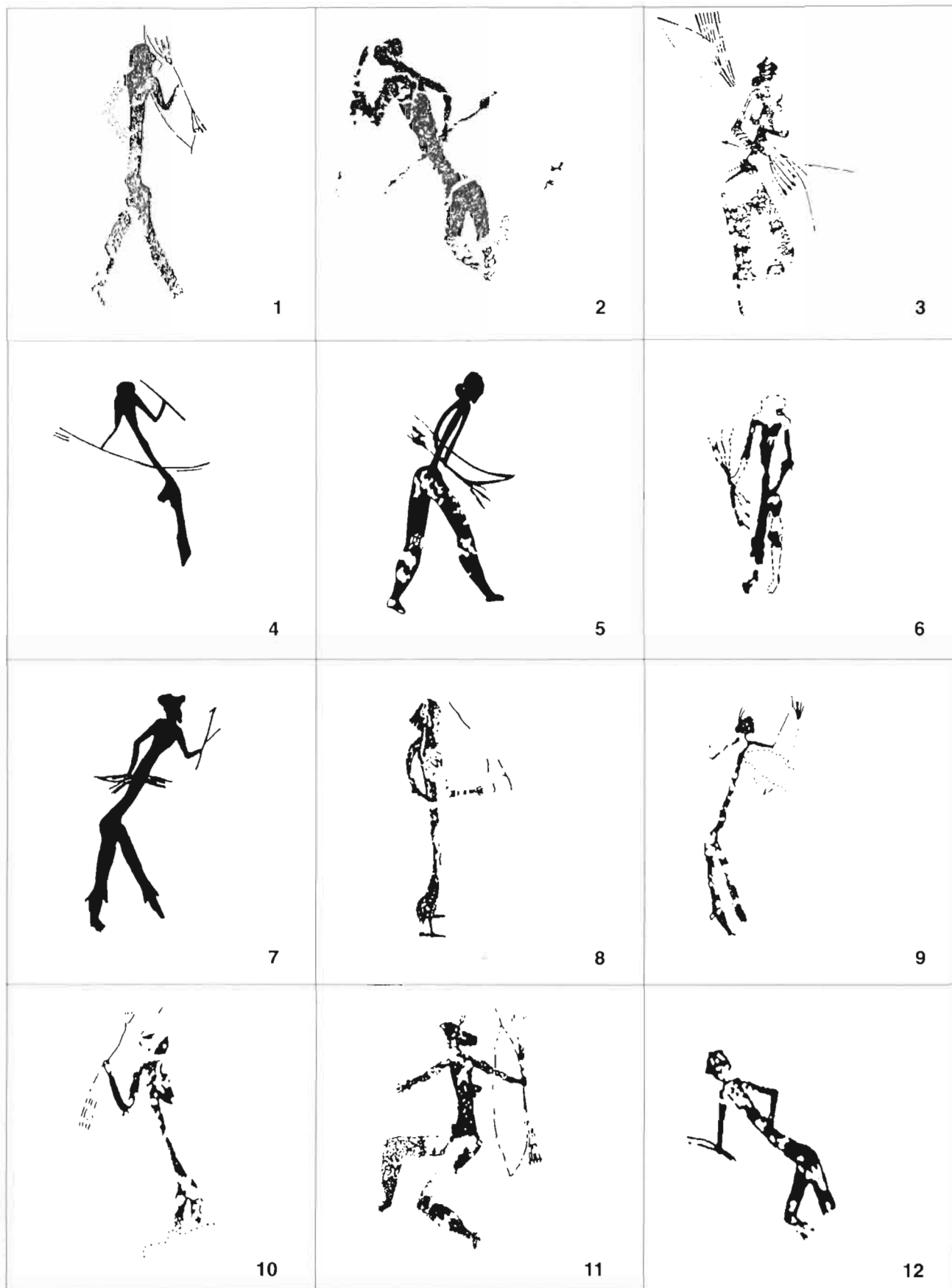

Figura 7: 1. Barranc de les Coves de les Alcusses; 2. Racó d'en Perdigó; 3. El Arquero; 4. El Civil; 5. Cova de Montllor; 6. Cueva de la Araña; 7. Cueva de Tortosillas; 8. La Hoz de Vicente; 9-11. La Sarga; 12. Cova del Mansano.

TAULA 2

Conjunt	Núm. fig.	Bibliografia
1.Racó d'en Perdigó (Vandellós, Tarragona)	1	Alonso, Grimal 1989: 13.
2.Cova del Cingle (Tivissa, Tarragona)	1	Alonso, Grimal 1986-89, fig. 3:12.
3.El Arquero (Ladruñán, Teruel)	1	Ripoll 1968, fig. 5: 173. Ripoll 1961: 15 y Lám. III.
4.Els Rosegadors (la Pobla de Benifassà, Castelló)	1	Vilaseca 1947, lám. VI.
5.Covetes del Puntal (Albocàsser, Castelló)	1	Viñas 1981, fig. 241: 163.
6.La Saltadora (Coves de Vinromà, Castelló)	3	Durán 1915-20, Fig. 61: 452.
7.El Civil (Tírig, Castelló)	14	Obermaier, Wernert 1919, lám. XIV.
8.Cova Remígia III, V (Ares del Maestrat, Castelló)	3	Porcar, Obermaier, Breuil 1935, lám. V y XLII.
9.Cingle de la Mola Remígia IV (Ares del Maestrat, Castelló)	2	Ripoll 1963, lám. IV.
10.Montllor (Benassal, Castelló)	1	Viñas, Sarrià, Monzonis 1979, fig 2: 101.
11.La Hoz de Vicente (Minglanilla, Conca)	1	Martínez, Díaz 1992, fig. 9:191.
12.La Araña II (Bicorp, València)	3	Hernández Pacheco 1924, fig. 18: 72; fig. 32: 85; fig. 45: 100.
13.El Sordo (Aiora, València)	1	Sánchez 1947: 56.
14.Tortosilla (Aiora, València)	1	Cabré 1915, lám. XXV.
15.La Vieja (Alpera, Albacete)	8	Breuil, Obermaier, Cabré 1912, lám. XXII. Alonso, Grimal 1990: 27-29: 32-36; fig. 34: 48; fig. 40: 59.
16.Port de Penàguila I (Penàguila, Alacant)	2	Hernández, Ferrer, Català 1988, fig.54 y 57: 54-55.
17.La Sarga (Alcoi, Alacant)	4	Hernández, Ferrer, Català 1988, fig. 5-6: 26-28.
18.Santa Maira (Castell de Castells, Alacant)	1	Hernández, Ferrer, Català 1988, fig. 144: 111.
19.El Mansano (Xaló, Alacant)	3	Hernández, Ferrer, Català 1988, fig. 339: 229.
20.La Catxupa (Dénia, Alacant)	6	Datos recogidos visualmente.
21.El Milano (Mula, Múrcia)	1	San Nicolás, Alonso 1987.
22.Minateda (Hellín, Albacete)	21	Breuil 1920, láms. I-II; fig. 20:17.
23.Cortijo de Sorbas I (Letur, Albacete)	4	Alonso, Grimal 1996, fig. 2.
24.B. Segovia (Letur, Albacete)	2	Alonso, Grimal 1996, fig. 13.
25.Fuente del Sabuco II (Moratalla, Murcia)	2	Alonso, Grimal 1985, fig. 3:30.
26.Solana de las Covachas (Nerpio, Albacete)	2	Alonso 1980, fig. 18: 64 y fig. 48: 64.

Figura 8: Taula 2. Figures humanes de natges pronunciades.

junts pictòrics, però amb arquers d'aspecte molt diferent als nostres quant als trets morfosomàtics i a la manera de portar l'armament. Tot i això, una vegada més, és la cova de la Catxupa la que ens ofereix una formació de grans arquers naturalistes en una actitud semblant a la parella de les Alcusses, que intervenen en un acte amb probables connotacions rituals.

L'actitud dels arquers del barranc de les Coves de les Alcusses, semblant a la representada en les composicions

anomenades (marxa compassada i exhibició d'armes), ens indueix a pensar que estem davant del mateix tipus de manifestació: una formació d'arquers en filera. És difícil saber quin és l'objectiu de l'acte per l'aïllament de les dues figures.

El context artístic

Pocs són els conjunts d'art rupestre llevatí coneguts a la conca del riu Cànyoles (fig. 11). Fins ara s'ha docu-

mentat l'abric de la Penya (Ribera, Galiana, Torregrosa, Llin, 1995) i l'abric I del barranc del Bosquet (Hernández, CEC, 1984) tots dos al terme municipal de Moixent. En el primer conjunt les dues figures humanes que intervenen en l'escena de recol·leció de mel no tenen parangó amb els arquers de les Alcusses. Alguna semblança presenta l'arquer (fig. 12: 2) del pany 2, però només pel cap piriforme. En el segon conjunt tan sols hi ha cabres.

Ja a la conca del riu Albaida, a la capçalera, estan els abrics de les Finestres IV (Ribera, 1989) i el Pantanet (Hernández, Ferrer, Català, 1988: 70), tots dos al terme municipal d'Alfafara i al tram últim la cova Gran de la Petxina (Bellús; Hernández, Ferrer, Català, 1986: 7-10). Les figuracions de les Finestres (fig. 12: 7-8) han estat interpretades com a antropomorfs (Ribera, 1989), tot i que són de difícil lectura pel seu estat de conservació. Al Pantanet (fig. 12: 9) existeix una sola figura humana incompleta amb el cap cordiforme. En el pany 2 de la cova Gran de la Petxina (fig. 12: 5-6) queden restes molt deteriorades d'una gran figura humana i d'un possible arquer. Cap d'aquests antropomorfs té una semblança amb els nostres, que es caracteritzen pel seu grau de naturalisme.

L'art rupestre esquemàtic pintat a la conca del riu Cànyoles (fig. 11) només està representat als abrics I i II del barranc del Bosquet (Hernández, C.E.C., 1984) i al recentment descobert abric I del barranc de Covatelles (Moixent; Cháfer, 1997: 35). També es coneixen gravats rupestres a l'aire lliure a la penya de les Ànimes i a la Pedra Redona del barranc de les Covatelles, que per les seues característiques semblen d'època històrica (Cháfer, 1997: 32-37).

El context arqueològic

El coneixement de la dinàmica poblacional de la zona en èpoques prehistòriques és molt parcial i insuficient (fig. 13). En unes primeres prospeccions al terme de Moixent es van detectar alguns jaciments superficials, atribuïts al mesolític: barranc de Canyaret (Aparicio, 1977: 9) i a moments preneolític: Barranc del Bosquet (Aparicio, Beltran, Boronat, 1988: 57, fig. 27).

Del neolític més antic –o cardial– no coneixem evidències clares al terme de Moixent; per tant, el jaciment més pròxim s'ubica a la cova Santa del Caporutxo, a uns 10 quilòmetres ponent, al terme veí de la Font de la Figuera.

Considerant únicament l'àrea més immediata a l'abric del barranc de les coves de les Alcusses –uns 4 km al seu voltant–, hi ha, en primer lloc, una sèrie de coves, centrades en la serralada del Serruig, on s'han trobat evidències de poblament i/o enterraments des del neolític a l'edat del bronze (Aparicio, 1977; Aparicio, San Valero, 1977: 65, fig. 22). Aquestes coves són: la cova del barranc de Palop –o Serruig I–, la cova del Serruig –o Serruig 2– i la cova del Puntal del Serruig –o Serruig 4.

De tota manera, la seua aptitud per a l'habitació és més aviat escassa però no impossible, i almenys en dues d'aquestes, la primera i la darrera, s'han detectat enterraments humans segurs (un mínim de 4 enterraments a la cova del Puntal).

Al mateix barranc de les Coves hi ha un parell de cavitats grans i molt aptes, però que no contenen depòsit sedimentari; tan sols a la major –cova Gran del Barranc de les Coves– s'ha trobat algun indici insegur de poblament prehistòric: escassos fragments de ceràmica a mà i alguna ascla de sílex.

Mentre que tota l'àrea immediata al sud-sud-est està ocupada per serra alta i pràcticament buida de jaciments, la zona al nord té una configuració geogràfica especial, amb grans sectors plans solcats per barrancades i relativament rics en aigües superficials. Aquests condicionaments són molt aptes per a l'establiment d'assentaments tipus les Jovades, l'Arenal de la Costa o d'altres del IV i sobretot del III mil·lenari, coneguts a les comarques veïnes i compostos per nuclis de cabanes i camps de sitges, ubicats sempre a interfluvis o a la vora de barrancs o corrents d'aigua, com n'és el cas. Aquests tipus de jaciments han sigut desfets sistemàticament per l'abancament i els conreus, per la qual cosa rarament es detecten. Hi ha però uns quants indicis que fan pensar en l'existència d'un d'aquests assentaments, si més no a la zona de la Casa del Fondo, a 1,5 quilòmetres al nord-oest de l'abric amb pintures, per la reiterada aparició de destrals de pedra polida?. També n'hi ha indicis menors, com és l'aparició d'alguna altra destral, aproximadament a 1 quilòmetre al nord-est de l'abric, a l'entorn sud de la Casa Mesquitella.

El poblament de l'edat del bronze està prou ben constatat a la zona que ens ocupa. Coneixem almenys cinc estacions de mitjana extensió, assentades sempre en llocs estratègics, punts dominants o a mitja altura, però no excessivament allunyades o amb massa desnivell respecte a les terres planes circumveïnes (morret del Sastre o altet de les Pepes, puntal del Serruig I o de ponent, altet de la Carrasqueta o cabeçol del Ferro, altet de Garrido, serrat de Cal Llop II o de llevant).

A banda d'aquests jaciments, hi ha almenys tres o quatre estacionetes –més alguna altra dubtosa– de reduïdes dimensions situades, sovint, a molta altura i/o en punts molt destacats i relativament apartats de les terres planes. Degueren ser talaies o punts d'aguait relacionables sempre amb els assentaments majors dels quals dependrien i amb els quals mantenen interconnexió visual (les Cadiretes, el Serruig II o de Llevant, Picaio del Brunyidor, Alt del Barranc de l'Aigua, Barranquet de l'Arena?).

Tot i que no entrarem en consideracions, cal assenyalar que el poblament ibèric i romà és també molt intens i desenvolupat en tota aquesta zona.

Amb tot, ens trobem en un context arqueològic prou ric però molt superficialment conegut i que, per tant, difícilment es pot relacionar, de manera més o menys precisa, amb els autors de les pintures.

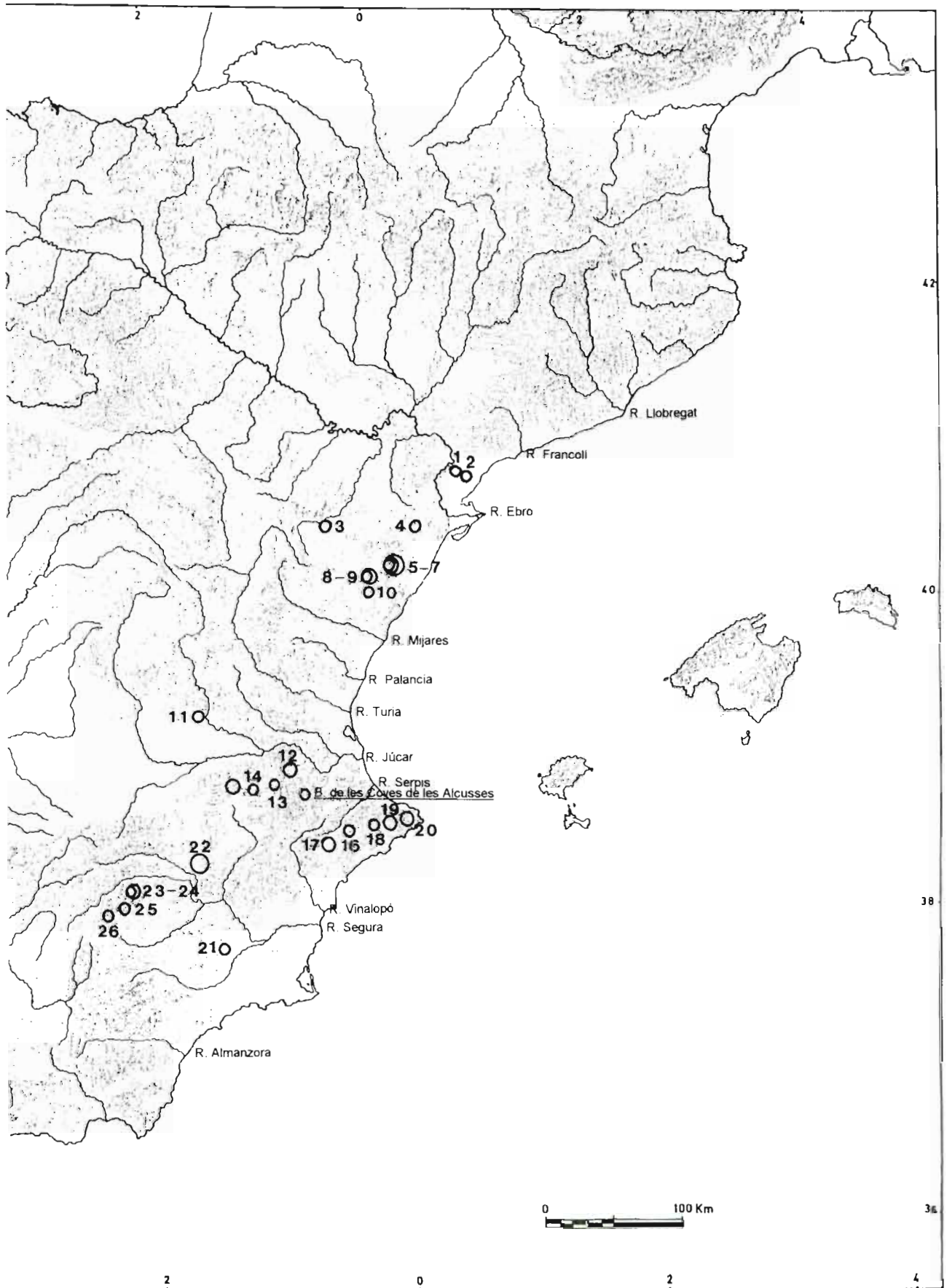

Figura 9: Distribució geogràfica de figures humanes de natges pronunciades. ○ = 1-2 exemples; ● = 3-10 exemples; ● = més de 10 exemples.

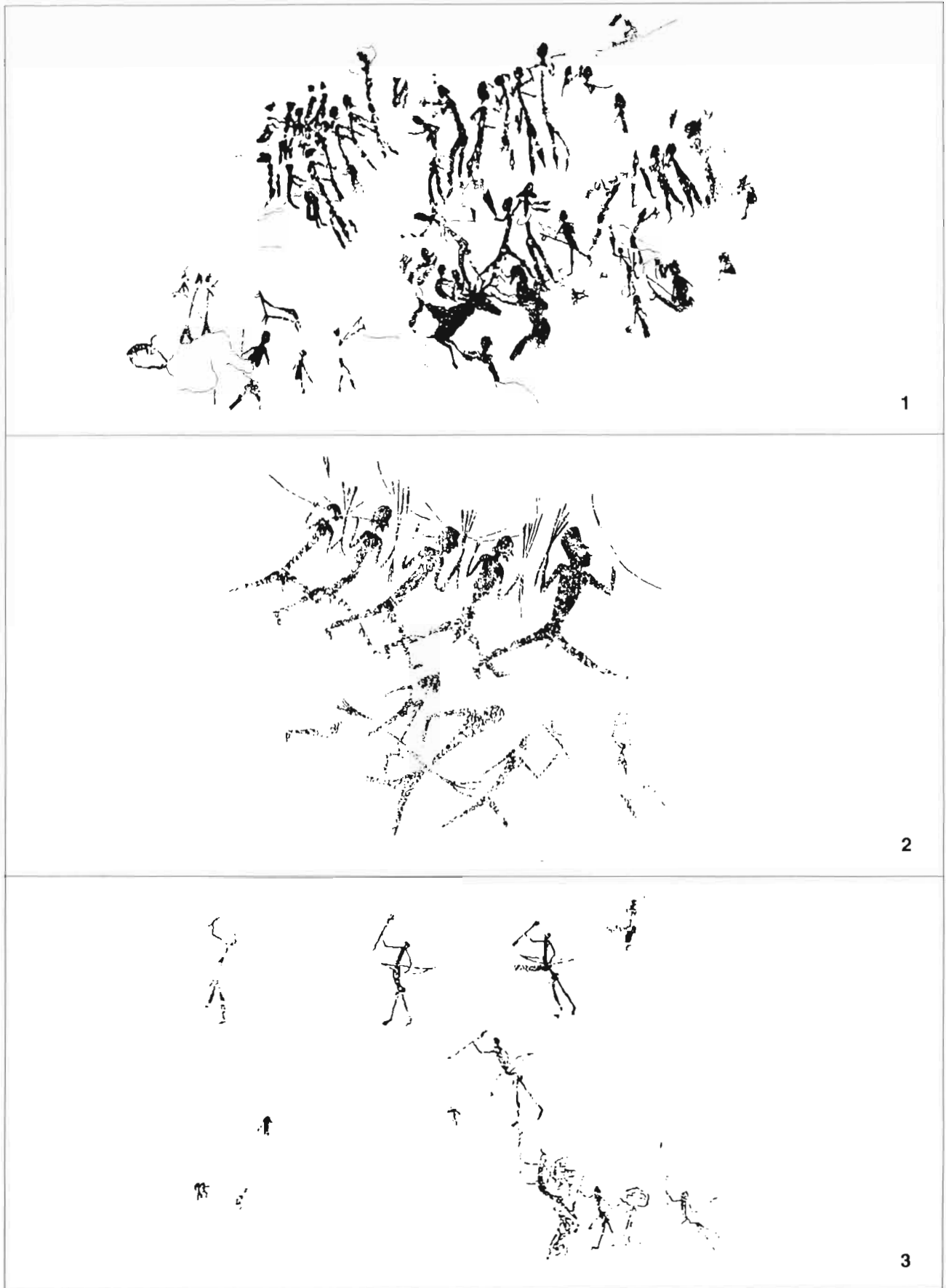

Figura 10: 1. Muriecho L; 2. Abric X del Cingle de la Mola Remigia; 3. Cortijo de Sorbas I.

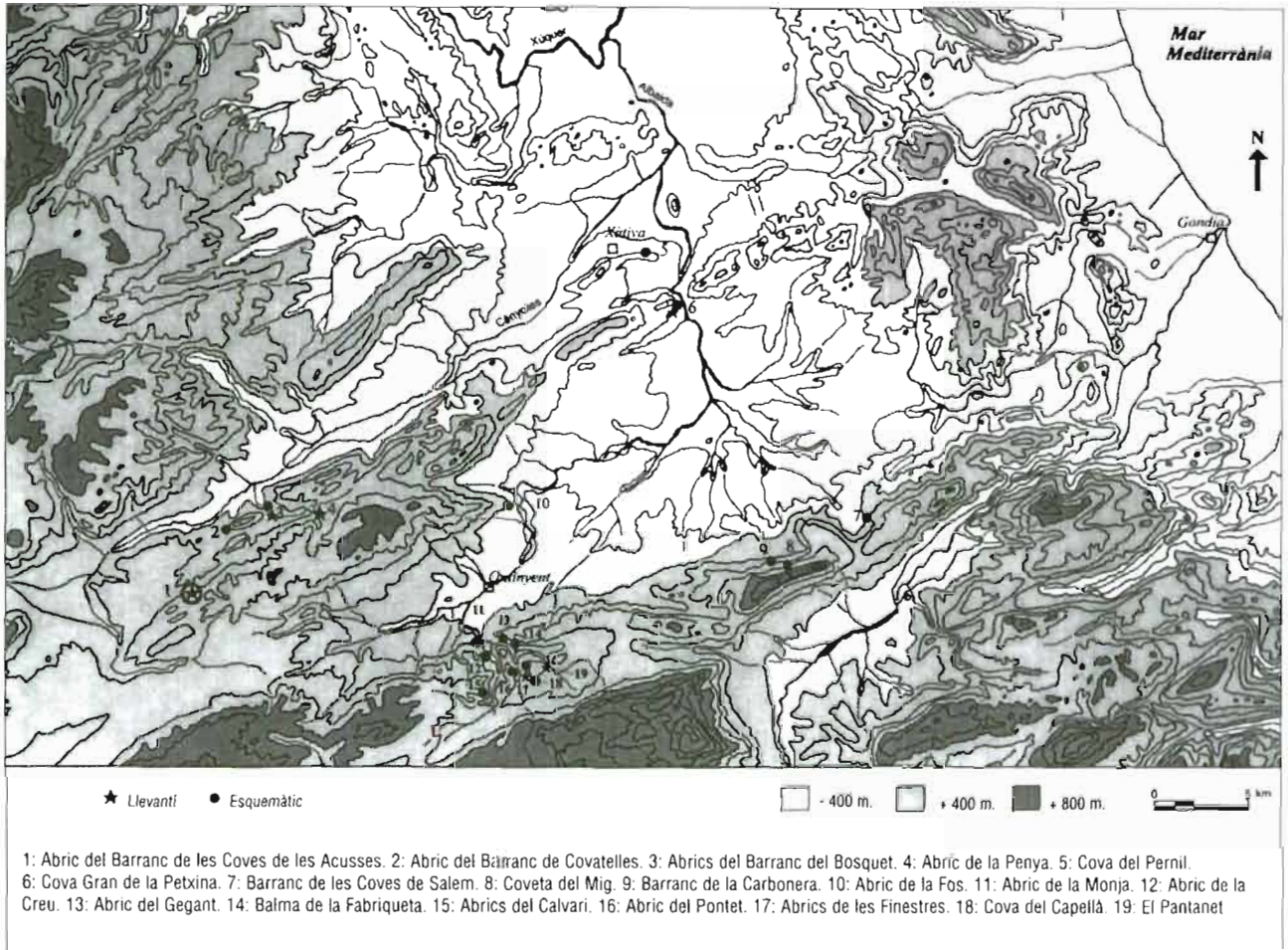

Figura 11: Context artístic i arqueològic de l'entorn immediat del barranc de les Coves de les Alcusses.

NOTES

1. Aquest article és una posada al dia de la comunicació presentada al Seminario Internacional sobre Conservación y Difusión del Arte Rupestre al Aire Libre en Ambiente Mediterráneo, que va tindre lloc al Museu de la Valltorta (Castelló), en maig de 1997, organitzat per la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana.

2. Formen aquest grup de col·laboradors els senyors M. Albuixech, J. Castelló, B. Alvarez i R. Molinero, a tots els quals estem molt agraïts. També volem manifestar el nostre agraïment al senyor Gontran Chafer, per la seua ajuda en el coneixement de diversos aspectes, alguns inèdits, de l'art rupestre de Moixent

3. Al mateix terme de Moixent existeix un altre barranc homònim, al llevant, però el que ara ens ocupa forma part d'una altra entitat geogràfica ben diferenciada –les Alcusses–, cosa que, tenint en compte la distància, explica la duplicitat de noms –com ocorre sovint en els t.m. extensos. En qualsevol cas, aquest barranc de les Coves és així anomenat pels llauradors de la zona. També és conegut, a la part alta, com a barranc de la Bastida, però abans d'ajuntar-se amb el barranc de l'Aigua, que li ve per la dreta i a partir d'on s'anomena barranc de les Coves, sector on es troba l'abric amb pintures localitzat.

4. Dades en relació amb S.G.E. Mapa MT, full núm. 820 (28-32), Ontinyent, escala 1:50.000, Ed. 1988.

5. Segons I.G.M.E., Mapa Geològic. E. 1:200.000, full 63, Ed. 1973.

6. Bona prova d'açò és el pas tradicional d'un assegador i una senda pel vessant oriental i pel mateix barranc. Vid.: I.G.E. Plano geomètric geogràfic... ley 27 de Marzo de 1900. Mogente, hoja 1^a, escala 1:25.000, València 1904.

7. El 1978 hi havia al Museu Històric-Artístic de Moixent una destrala de pedra polida procedent de les proximitats de la Casa del Fondo (Aparicio, 1978: 10). A principis dels 80 s'entregà al mateix museu un depòsit compost per tres destrals de pedra polida negra i un altre fragment, procedents dels camps dels voltants de la Casa del Fondo (Montesinos, 1982: 95).

8. Sosté l'arc verticalment davant.

9. Recolza en la cintura sostenint una sageta.

10. Sosté una sageta.

11. Arquer aïllat.

12. Sosté una sola sageta. Amb l'altra mà subjecta l'arc i un feix de fletxes, transversalment al tronc. Pertany a una escena bèl·lica.

13. No sembla relacionar-se amb el quadrúpede situat darrere seu. Porta un arc i tres sagetes en la mà esquerra transversalment al cos.

14. És un caçador que sosté l'arc i el feix de fletxes davant del cos, amb el braç estirat.

15. Sosté l'arc i el feix de sagetes. És un caçador que marxa pausadament cap a una cérvola caiguda.

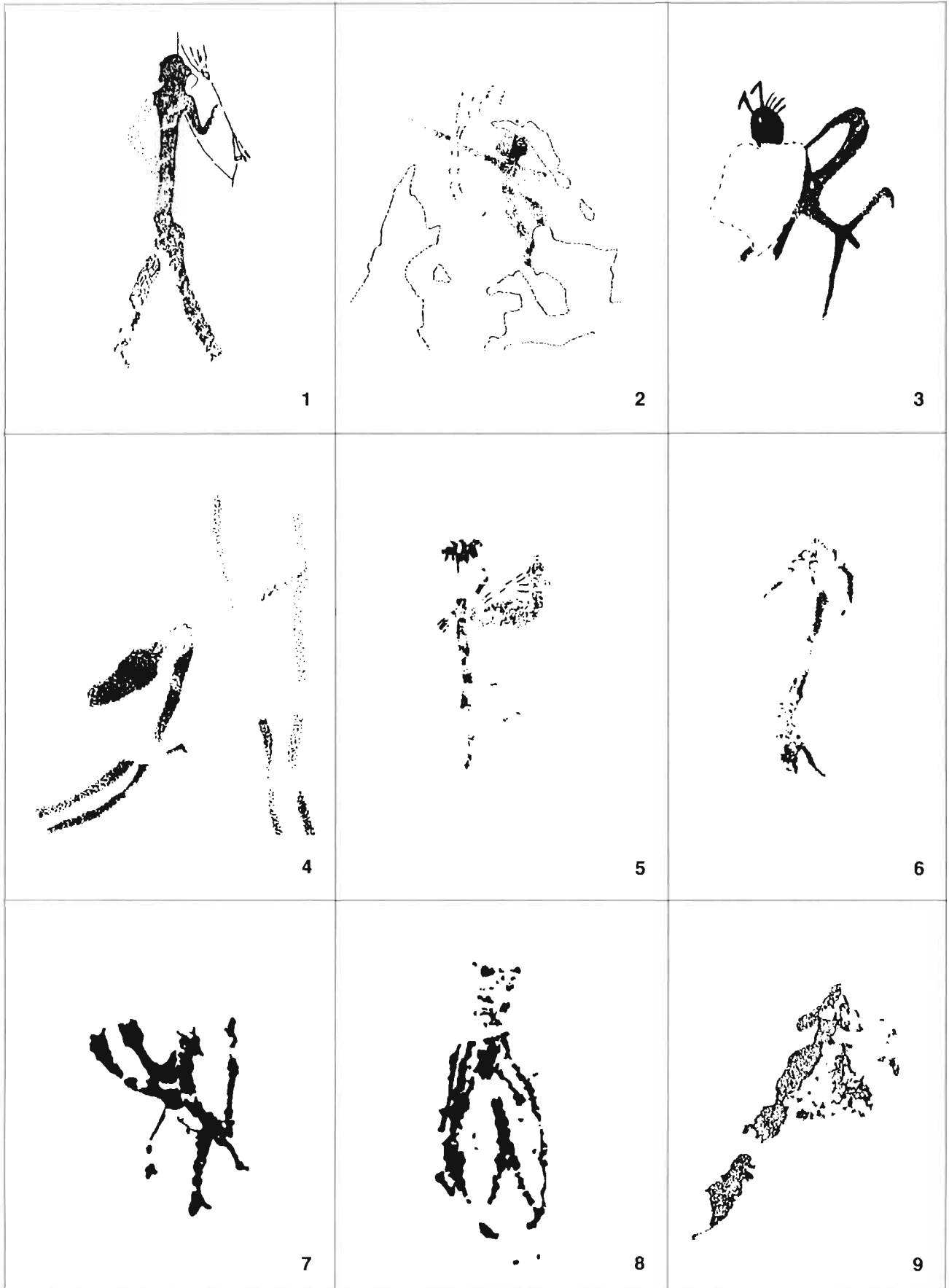

Figura 12: 1. barranc de les Coves de les Alcusses; 2-4. La Penya; 5-6. Cova Gran de la Petxina; 7-8. Les Finestres; 9. El Pantanet.

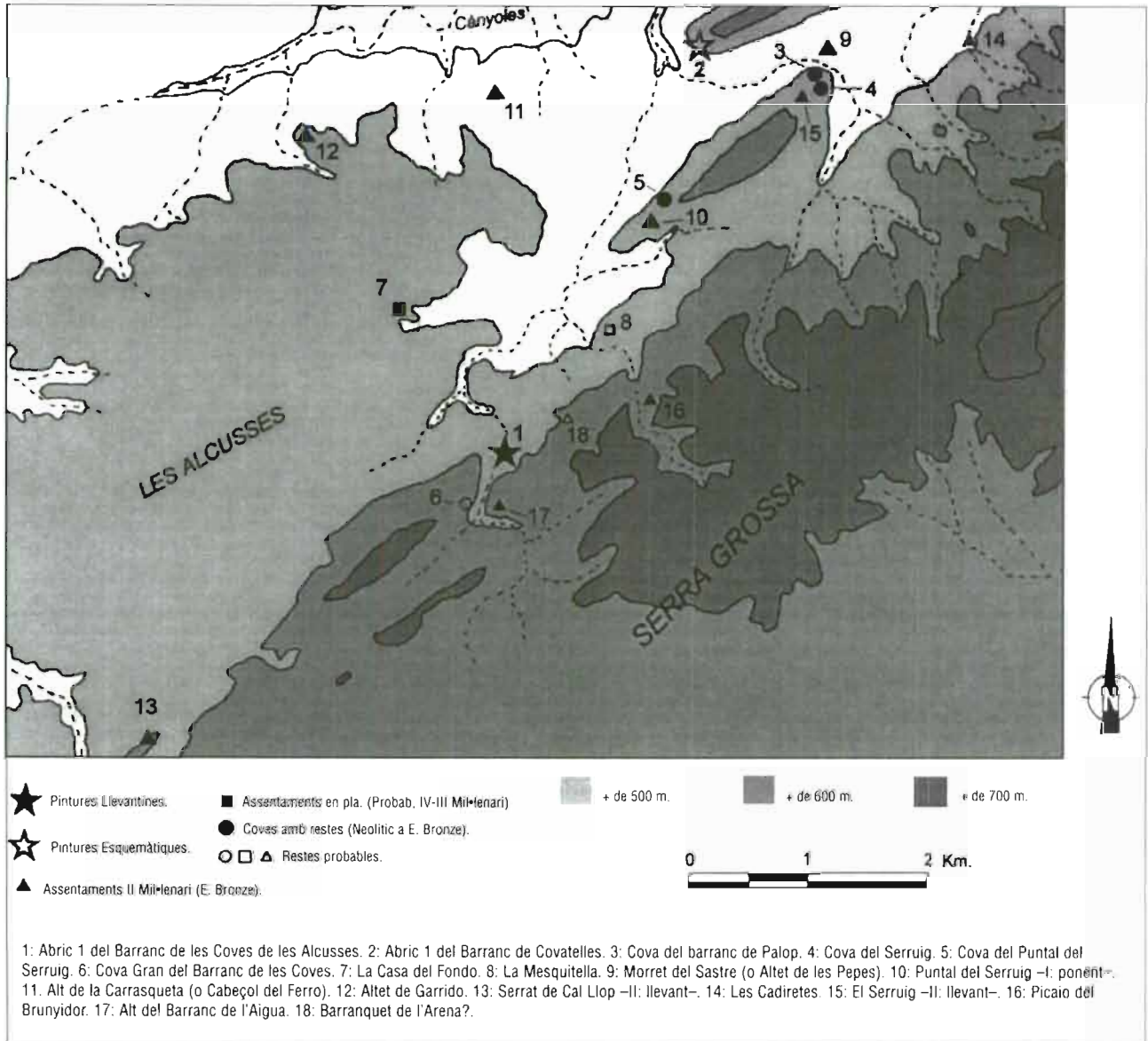

Figura 13: Art rupestre prehistòric a la conca del riu Albaida.

16. El braç està flexionat, encara que no alçat, i sosté l'arc davant seu. Presenta un mal estat de conservació. És una figura aïllada, al costat d'una altra, en un pany esquemàtic i infraposat a aquest.

17. Sosté l'arc i les sagetes davant seu, amb el braç estirat. És un caçador.

18. És un caçador.

19. Sosté l'arc i les fletxes amb el braç estirat i lleugerament alçat cap arrere.

20. Dades arrellegades visualment. El conjunt es troba a hores d'ara en estudi per part de M. S. Hernández, J. Casabó i J. A. Gisbert, encara que notícies del descobriment han estat publicades per A. Beltrán (1995: 113-114) i el Centre d'Estudis Contestans (1998: 128-129). La composició principal està formada per dos grups d'arquers, procedents de direccions contràries, que convergeixen cap a dues figures, una a la gatxoneta i l'altra de peu davant de la primera. Possiblement és una formació d'arquers associada a una escena ritual.

21. Sosté l'arc i sagetes davant seu, amb el braç estirat.

22. Subjecta l'arc i les sagetes igual que l'arquer anterior.

23. Sosté l'arc i les fletxes davant seu, amb el braç estirat.

24. Al costat dels altres dos arquers es dirigeix en una mateixa direcció, l'un darrere l'altre, marcant el mateix pas.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO, A. (1980). *El conjunto rupestre de Solana de las Covachas (Nerpio, Albacete)*. Instituto de Estudios Albacetenses. Albacete.
- ALONSO, A., GRIMAL, A. (1985). Las pinturas rupestres de la Fuente del Sabuco II (Moratalla, Murcia). *Empúries* 47: 28-33.
- ALONSO, A., GRIMAL, A. (1986-89). Aproximación al estado actual de la pintura rupestre en Catalunya. *Empúries* 48-50. Tomo I: 8-17.
- ALONSO, A., GRIMAL, A. (1989). *Els pintors prehistòrics de Vandellòs*. Ajuntament de Vandellòs - L'Hospitalet de l'Infant.
- ALONSO, A., GRIMAL, A. (1990). *Las pinturas rupestres de la Cueva de la Vieja*. Ayuntamiento de Alpera. Albacete.
- ALONSO, A., GRIMAL, A. (1996). *Investigaciones sobre arte rupestre prehistórico en las sierras albacetenses: el Cerro Barbaton (Letur)*. Instituto de Estudios Albacetenses. Albacete.
- APARICIO, J. (1977). *Las raíces de Mogente*. Universidad de Valencia. Dpto. Historia Antigua. Serie Arqueológica, 2.
- APARICIO, J., SANVALERO, J. (1977). *Nuevas excavaciones y prospecciones arqueológicas en Valencia*. Universidad de Valencia. Dpto. Historia Antigua. Serie Arqueológica, 5.
- APARICIO, J. (1978). *Guía breve de la Bastida de les Alcuses y del Museo Histórico-Artístico de Mogente*. Ayuntamiento de Mogente. Moixent.
- APARICIO, J., BELTRAN, A., BORONAT, J. de D. (1988). *Nuevas pinturas rupestres en la Comunidad Valenciana*. Academia de Cultura Valenciana. Serie arqueológica, 13. València.
- MONTESINOS, J. (1982). Activitats del Museu Històric-Artístic de Moixent a 1981", *La Bastida de les Alcusses*. 50é. Aniversari declaració monument Històric-Artístic. Ajuntament de Moixent. Moixent.
- BALDELLOU, V. (1984-85). El arte rupestre post-paleolítico de la zona del río Vero (Huesca). *Ars Praehistorica* III-IV: 111-137.
- BELTRÁN, A. (1995). El arte prehistórico en el Marquesado de Denia y problemas de la etapa postpaleolítica en la zona. *XV Curso de Historia y Cultura Valenciana: "El Marquesat de Dènia"*. Real Academia de Cultura Valenciana. Serie Històrica, 15: 99-120.
- BREUIL, H. (1920). Les peintures rupestres d'Espagne. X. Les roches peintes de Minateda (Albacete). *L'Anthropologie* XXX: 1-50.
- BREUIL, H., OBERMAIER, H., CABRÉ, J. (1912). Les peintures rupestres de l'Espagne. V. Les abris du Bosque à Alpera. *L'Anthropologie* XXIII: 529-562.
- CABRÉ, J. (1915). El arte rupestre en España. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas. Memoria nº 14. Madrid.
- CHÁFER, G. (1997). Los grabados de la Peña de les Ànimes. *Revista de Arqueologia*, 189: 32-37.
- CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1998). *L'Art Llevantí*. Centre d'Estudis Contestans. Cocentaina.
- DURÁN I SAMPERE, A. (1915-20). Pinturas rupestres. Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta (província de Castelló). *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI: 444-454.
- GALIANA, M.F. (1985). Contribución al Arte Rupestre Levantino: análisis etnográfico de las figuras antropomorfas. *Lucentum* IV: 55-88.
- HERNÁNDEZ, PACHECO, E. (1924). *Las pinturas prehistóricas de las Cuevas de la Araña (Valencia)*. (Evolución del arte rupestre en España). Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas. Memoria nº 34. Madrid.
- HERNÁNDEZ, M.S. (1989). La Prehistoria. *Historia de Alicante*. Tomo I: 41-60. Ayuntamiento de Alicante-Diario Información.
- HERNÁNDEZ, M.S., CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1984). Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia). *Lucentum* III: 5-22.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (1986). Arte rupestre en el Estret de les Aigües (Bellús-Xàtiva, Valencia). *Lucentum* V: 7-16.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ, E. (1988). *Arte rupestre en Alicante*. Fundación Banco Exterior. Alicante.
- MARTÍNEZ, M.I., DIAZ-ANDREU, M. (1992). El abrigo pintado de la Hoz de Vicente (Minglanilla, Cuenca). *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología* V: 177-206.
- OBERMAIER, H., WERNERT, P. (1919). *Las pinturas rupestres del Barranco de la Valltorta (Castellón)*. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas. Memoria nº 23. Madrid.
- PORCAR, J.B., OBERMAIER, H., BREUIL, H. (1935). *Excavaciones en la Cueva Remigia (Castellón)*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Memoria nº 36. Madrid.
- RIBERA, A. (1989). La Cova del Capellà i els abrics de les Finestres. *Revista de Festes d'Ontinyent* 1989.

- RIBERA, A., GALIANA, M.F., TORREGROSA, P., LLIN, V. (1995). L'Abri de la Peña. Noves pintures rupestres post-paleolítiques a Moixent (València). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 4: 121-131.
- RIPOLL, E. (1961). *Los abrigos pintados de los alrededores de Santolea*. Monografías de Arte Rupestre, Arte Levantino nº 1. Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona.
- RIPOLL, E. (1963). *Pinturas rupestres de la Gasulla (Castellón)*. Monografías de Arte Rupestre, Arte Levantino nº 2. Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona.
- RIPOLL, E. (1968). Cuestiones en torno a la cronología del arte rupestre postpaleolítico en la Península Ibérica. *Simposio Internacional de Arte Rupestre (Barcelona, 1966)*: 165-192.
- SAN NICOLÁS, M., ALONSO, A. (1987). *El abrigo de arte rupestre de "El Milano" (Mula)*. Bien de interés cultural. Comunidad Autónoma de Murcia. Murcia.
- SÁNCHEZ, J. (1947). Pinturas rupestres de la Sierra de Enguera. *Saitabi* VII: 23-24.
- VILASECA, S. (1947). *Las pinturas rupestres de la Cueva del Polvorín, Puebla de Benifazá, Castellón*. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Informes y Memorias 17. Madrid.
- VIÑAS, R. (1981). Arte rupestre. en VIÑAS, R. (Dir.): *La Valltorta*: 84-189. Castellón de la Plana.
- VIÑAS, R., SARRIÀ, E., MONZONÍS, F. (1979). Nuevas manifestaciones de arte rupestre en el Maestrazgo (Castellón). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6: 97-120.